

Humanista retorika a protestáns zsoldárirodalomban

Kísérlet a latin és magyar nyelvű zsoldárparafrázisok viszonyának értelmezésére

Bevezetés

Tanulmányom a 16. századi latin és magyar nyelvű zsoldárparafrázisgyakorlatnak és a wittenbergi retorikai stúdiumok anyagának szoros összefüggését kísérli meg példák mentén bemutatni. A dolgozatban olyan magyar származású szerzők zsoldárátiratait elemzem, akik Wittenbergben folytatták tanulmányaikat, sőt a kiadványaik is itt jelentek meg. A parafrázisokat azokkal a szövegalkotási módszerekkel, és azzal az erasmista elméleti háttérrel vetem össze, amellyel a szerzők wittenbergi tartózkodásuk alatt találkoztak, az 1555-től, *Coetus Ungaricus* néven intézménnyé is formálódó magyar diákságra maradandó szellemi befolyást gyakorló Melanchthon retorikaoktatása révén.¹ Ez a latin nyelvű parafrázisgyakorlat praxis szervesen illeszkedik a kor protestáns humanista szövegalkotási tendenciáiba, azaz a *sacra poesis* műfajcsoport darabjai közé.² A dolgozat zárlatában, kitekintésként a latin nyelvű zsoldárparafrázisok szerkezetét, retorikai szerveződését egy magyar nyelvű zsoldárfordítás beszédmódjával vetem össze, azt a további vizsgálatot igénylő hipotézist fogalmazva meg, hogy kapcsolat mutatható ki a magyar nyelvű zsoldárfordítások szövegalkotási stratégiái és a latin nyelvű parafrázisgyakorlat között, illetve mindennek koncepcionális keretét a protestáns humanizmus Wittenbergből származó retorikai alapelvei szolgálnak.

A tanulmányban ennek megfelelően öt szöveget elemzek részletesen: Fodor Bálint (Valentinus Crispus) és Szegedi Lőrinc (Laurentius Szegedinus) két-két latin nyelvű

¹ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 17–19.

A magyarországi diákok már hazai stúdiumaik idején is találkozhattak az erasmista retorika alapjaival. Ritoókné Szalay Ágnes valószínűsíti, hogy Melanchthon magyar diákok körében való népszerűségének háttérében is a magyarok wittenbergi képzését megelőző erasmista oktatása áll: „Erasmus tanításaiból valamit már elsajátítva a latinul könnyen konverzálo diákok Wittenbergben elsősorban Melanchthonhoz vonzódtak.” RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Miért Melanchthon?”, in *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, 210–219, Humanizmus és Reformáció 33 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 213.

Juhász-Ormsby Ágnes és Kiss Farkas Gábor kimutatják, hogy az 1520 és 1526 között Lőcsén, és Kassán oktató Leonard Cox Erasmus *copia*-elméletét felhasználva kommentálta Castellesi *Venatio* című művét, amelyről tudható, hogy a kassai tananyag részét is képezte. Ágnes JUHÁSZ-ORMSBY and Farkas Gábor KISS, „Leonard Cox’s Pedagogical Commentaries”, *Neulateinisches Jahrbuch. Journal of Neo-Latin Language and Literature* 21 (2019): 169–193, 176.

² Vö. POSTA Anna, *Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon*, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 61 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022).

zsoltárparafrázisát, illetve a szintén Wittenberget járt Szegedi Gergely magyar nyelvű zsoltárfordítását.

A protestáns humanizmus és a zsoltárparafrázis

A Zsoltárok könyvének interpretációja és a Biblia egészének kontextusában elfoglalt helye két aspektusból is központi kérdése a korai protestantizmus teológiájának. Egyrészt a 16. századi reformáció egyházszervezői, Luther és Kálvin is hangsúlyozták a közösségi éneklés szerepét a protestáns hitelvek terjesztésében; illetve ezen belül is kiemelt jelentőséget tulajdonítanak a népnyelvű zsoltáréneklésnek.³ Ezzel szoros kapcsolatban a Psalterium szövegei exegetikai szempontból is rendkívül fontosak: Luther a Biblia esszenciájaként hivatkozik rájuk:

oly világosan megjövendőli Krisztus halálát és feltámadását, s országa és az egész keresztyénség képének oly pompás rajzolatát adja, hogy méltán nevezhetnénk kis Bibliának, [...] aki a teljes Bibliát el nem olvashatja, az egésznek summáját egy kis könyvecskébe foglalva megtalálja.⁴

A zsoltárszövegek interpretációja – a reformáció hermeneutikai ideáljának következtében is – elengedhetetlen szükségletnek tűnik: Luther a zsoltárokat az Ó- és az Újszövetség közötti kapcsolat egyik legfontosabb letéteményeseként értelmezi.⁵ Ekképpen a zsoltárok helyes interpretációja nemcsak humanista filológiai, hanem teológiai kérdéssé is válik. A protestáns humanizmus exegetikai gyakorlatának szükségszerű feltétele lesz a retorikaoktatás erősítése, az antik auktorok mellett a Szentírás textusaira is applikálható hermeneutikai modell kidolgozása, és ez a korai reformáció központjában, Wittenbergben Melanchthon irányításával valósul meg 1518-tól kezdődően.⁶

A Szentírás középkori, a négy sensuson nyugvó értelmezésétől (*Quadriga*) eltávolodva Melanchthon a trivium diszciplínáinak az exegézisben, valamint a szövegprodukción

³ Owen CHADWICK, *The Early Reformation on the Continent*, The Oxford History of the Christian Church (Oxford: Oxford University Press, 2001), 191–194.

⁴ LUTHER Márton, „Második előszó a *Zsoltárok* könyvéhez (1528)”, in LUTHER Márton, *Előszók a Szentírás könyveihez*, szerk. FABINY Tibor, ford. SZITA Szilvia, Magyar Luther könyvek 2, 50–54 (Budapest: Magyarországi Luther Szövetség–Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója, 2010), 51.

⁵ Ugyanakkor Luther az allegorizáló értelmezés ellenében lépett föl: a zsoltárokat is történeti jelentésükbe visszahelyezve interpretálta (*sensus literalis historicus*), illetve a psalmusoknak szerinte csak a visszatekintő-értelmező perspektívából tulajdonítható tipológiai jelentés: a Megváltó eljövételének megjövendőlése (*sensus propheticus*). Vö. FABINY Tibor, „Luther krisztocentrikus bibliaértelmezése”, in Uő., *Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*, 124–137 (Budapest: Luther Kiadó, 2009).

⁶ IMRE Mihály, „Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig”, in Uő., szerk., *Retorikák a reformáció korából*, Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 5, 399–452 (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003), 399.

betöltött alapvető szerepét hangsúlyozta:⁷ „Egyébként emlékeznünk szükséges arra, hogy valaminő egyetlen, egyszerű és biztos értelmet mindenütt keresni kell, a grammatika, retorika és a dialektika szabályai mellett.”⁸

A zsoltárinterpretáció különösen nagy kihívás elé állította a protestáns humanista oktatást, mivel mind líraiságuk, mind skolasztikus, allegorizáló értelmezésük ellenállt az egyértelmű jelentéstulajdonításnak. Részben ez a hermeneutikai kényszer idézte elő egy új, másodlagos műfaj, a metrikus (és gyakran antikizáló) zsoltárparafrázisok születését: ezek a szövegek – „hibrid” műfajként – átmenetet jelentettek a hagyományos antik retorika-poétika és a protestáns hitelvek között. A zsoltárok parafrazeálása tehát (részben) didaktikai célokat szolgált: a humanista retorikán nevelkedett 16. századi értelmiség számára ismerős technikák alkalmazásával átírt psalmusok segítették az eredeti szövegek értelmezését; így szöveginterpretáció és -produkció tekintetében is egyfajta határhelyzetet képviselnek.

Ahogy Anna is ismerteti, Eobanus Hessus 1548-ban kiadott *Psalterium*ának⁹ előszavában Melanchthon azért méltatja Hessus munkáját, mivel költői tehetségét a vallás érdekében, a hit megőrzésére hasznosítja;¹⁰ Vitus Theodorus pedig azt hangsúlyozza, hogy a parafrázisok egyensúlyt teremtenek a biblikus tradíció, valamint az antikvitásból származó műveltség, a humanista retorika és poétika között. Hessus zsoltárai gondolatiságukban nem távolodnak el Dávid próféta igaz nézeteitől, a szövegek azonban, az antik mintát követő formai és retorikai megformáltságukból adódóan, képesek arra, hogy segítsék a humanizmus kanonikus (antik) szövegeinek retorikai struktúráihoz szokott olvasók számára a zsoltárok interpretációját.¹¹ A hessusi zsoltárparafrázisok tehát elsősorban didaktikai célokat szolgálnak: megkönnyítik a zsoltárok befogadást, valamint, az alkalmazásba vett retorikai alakzatok révén, elocutióra is oktatnak, ráadásul (ahogy ezt Luther ki is emeli) nem pogány auktorokon, hanem keresztény szövegeken keresztül.¹²

A 16. századi latin nyelvű metrikus zsoltárparafrazeálási praxis azonban nem korlátozódott a vallásgyakorlás és a (retorika)oktatás keretei közé. A 16. századi zsoltárfordítások, Johannes A. Gaertner megállapítása szerint, egy olyan humanista irodalmi

⁷ Melanchthon retorikai érdeklődése nem előzmény nélküli: a reneszánsz humanizmus Agricolával kezdődő retorikaelméleteinek folyamatába illeszkedik, amely az antik hagyományból, elsősorban Arisztotelészből kiindulva törekedett a szövegértelmezés és -produkció újragondolására; az oktatás megreformálása (azaz az eredeti nyelvű auktorolvasás elősegítése) végett. Vö. Peter MACK, *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 106–108.

⁸ Philipp MELANCHTHON, „A retorika alapelemeinek két könyve”, ford. JÁNOS István, in *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE, 49–86, 71.

⁹ Eobanus HESSUS, *Psalterium Davidis carmine redditum, Ecclesiastes Salomonis* (Lipcse: Valentin Papa, 1548).

¹⁰ Idézi POSTA, *Neolatin bibliai költészet...*, 60–61.

¹¹ Uo., 61.

¹² Uo., 49–70.

gyakorlatként is értelmezhetőek, amely a Zsoltárok könyvében – mint az egész közösség által ismert szövegkorpuszban – rejlő intertextuális potenciált aknázza ki.¹³ A zsoltárparafrázisok „humanista” és „didaktikus/iskolai” használata azonban nem zárja ki egymást. Mindez inkább arra mutat, hogy a zsoltárparafrázispraxist spektrumként célszerű értelmezni, annak a tekintetében, hogy a létrejövő a szövegek mennyiben és milyen céllal térnek el a zsoltárok „eredeti” textusától.¹⁴

A latin nyelvű zsoltárparafrázisok retorikai megformáltsága

A magyar coetus tagjai közül – Szabó András monográfiája alapján¹⁵ – ketten, Fodor Bálint 1557-ben¹⁶ és Szegedi Lőrinc 1564-ben,¹⁷ jelentettek meg Wittenberghez kapcsolódó, zsoltárátiratokat is tartalmazó nyomtatványt. Mindkét kiadvány paratextusai a török veszélyt hangsúlyozzák. Ez a szövegek aktuális, fohászként való olvasatát támogathatja, annak ellenére, hogy maguk a szövegek, az alkalmankénti T/1. személyben való fogalmazáson túl, nem erősítik meg ezt az olvasatot. (Illetve az is elképzelhető, hogy a törökellenesség egyfajta elvárásként merült fel a melanchthoni szellemi környezethez tartozó magyar diákokkal szemben.)

Az imént idézett, Hesus Psalterium-kiadásához kapcsolódó paratextuális reflexiók alapján az lehetne a várakozásunk, hogy a Wittenbergben kiadott zsoltárátiratok hűen követik az eredeti psalmusokat. Hesus szövegeihez hasonlóan Fodor Bálint és Szegedi Lőrinc alább is elemzett zsoltárparafrázisait Posta Anna a *sacra poesis* darabjai között, szöveghű parafrázisként tárgyalja. Ezzel szemben Molnár Dávid tanulmánya, amely Szegedi Lőrinc kiadványának szövegeit elemzi, Szegedi ugyanezen zsoltárfordításait a humanista poétikai gyakorlathoz tartozóként kezeli, funkciójukat pedig „intellektuális gyönyör” okozásában

¹³ „What the educated public found in the Latin (and occasionally Greek) metrical translations was something else: a humanistic delight in literary skill and an occasion for a fascinating comparison between original and translation [...] an even greater literary delight was found in the comparison between different translations.” Johannes A. GAERTNER, „Latin Verse Translations of the Psalms 1500–1620”, *Harvard Theological Review* 49, 4. sz. (1956): 271–305, 274.

¹⁴ Az eredeti zsoltártextus meghatározásával kapcsolatban megjegyzendő, hogy a 16. századi zsoltárfordítási gyakorlatban nyelvtudásbeli hiányosságokból adódóan kiinduláshoz képest szinte kizárólagosan a Vulgata psalmusai voltak használatosak, amit megerősít, hogy a zsoltárátiratok címei rendre a Vulgata-beli szöveg kezdősorát idézik, s számozásuk is váltakozik a protestáns és a Vulgata-beli számozás között. Vö. CSEPREGI Zoltán, „Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében”, *Keresztény Igazság* 92, 4. sz. (2011): 9–19, 10–11.

¹⁵ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 142 és 230.

¹⁶ Valentinus CRISPUS [FODOR Bálint], *Psalmi duo elegiaco carmine redditi a Valentino Crispo Pannonio, Item precatio ad Filium Dei pro publica salute Pannoniae* (Wittenberg: s. t., 1557).

¹⁷ Laurentius SZEGEDINUS [SZEGEDI Lőrinc], *Psalmi LI. Miserere mei Deus: et CXXXVIII. Nisi Dominus aedificaverit &c. redditi elegiaco carmine* (Wittenberg: s. t., 1564).

határozza meg. A zsoltárok szövegét azonban ő is az eredetivel „nagyjából megegyezőnek” tartja, a „saját betoldások” közt csak Szegedi mitológiai képeit említi.¹⁸

Ám ha a szövegeket szoros olvasatnak vetjük alá, azt látjuk, hogy bár tartalmi értelemben valóban nem szakadnak el a Vulgata-beli forrásuk gondolatmenetétől, terjedelmi szempontból számottevő eltérések mutatkoznak: a Vulgata 19 szakasz hosszúságú 50/51. psalmusa – amelyet mind Fodor Bálint, mind Szegedi Lőrinc parafrázelt – Fodor disztichonos fordításában 27, Szegediében pedig 29 sorpár hosszúságúra bővül. Mindez felveti azt a kérdést, hogy milyen típusú bővítésekkel van dolgunk, illetve, hogy mi állhat ennek hátterében.

Fodor Bálint 50/51. zsoltárt parafrázáló szövegében különösen látványos a bűnbeesés, a bűnben való fogantatás körülményeinek részletesebbé válása a Vulgata-beli leíráshoz képest. Ezt, a sorok számának bővülésén túl, a költői képek alkalmazása és a görög nyelvű bibliai intertextusok beemelése is jelzi. Már a fordítás 3. sorpárjában („Tu roseo delicta lava patrata cuore, / Quem tuus effudit maxima λύτρα λόγος”)¹⁹ olyan kifejezések bővítik a Vulgata-beli textust,²⁰ amelyek egyértelmű Krisztus-utalásként interpretálhatóak: a versbeszélő bűnei lemosását *rózsa vér* által kéri, a *λύτρον* (‘váltság, váltságdíj’) szó pedig az evangéliumokban is Krisztus áldozat mivoltára, a megváltásban betöltött „váltságdíj szerepére” vonatkozik.²¹ A Krisztus-utalás a 10. sorpárban explicitté is válik: a Vulgata-textusban a megtisztulást elősegítő izsóp („Asperges me hyssopo, et mundabor; / lavabis me, et super nivem dealbabor.”),²² Fodor parafrázisában Krisztus vérével azonosul. Ezáltal egy paradox, komplex kép jön létre; a piros vér révén válhat hónál fehérebbé a megszólaló: „Me velut hyssopo Christi consperge cuore, / Evadam pura candidiorque nive.”²³

Fodor zsoltárában, ismét összetett metaforizáció által, a bűn testi jellege is felerősödik. Az érzékelés testi dimenziójának bevonódását már a 4. sorpár pentameterje előkészíti, a Vulgata-beli „et peccatum meum contra me est semper”²⁴ sor Fodornál módosul; a bűnös tettek a megszólaló *szemei* előtt hevernek: „Ante meos oculos facta scelestia iacent.”²⁵ Az 5. sorpár, amelynek nincs Vulgata-beli előzménye – azaz Fodor inventiója – explikálja a szemek

¹⁸ MOLNÁR Dávid, „Szegedi Lőrinc latin zsoltároskönyve”, in *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita és mások, 329–332 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 331.

¹⁹ FODOR, *Psalmi...*, 4.

²⁰ Ezzel a Vulgata 4. szakasza párhuzamos: „Amplius lava me ab iniquitate mea, / et a peccato meo munda me.” Vulgata Clementina, Ps 50:4.

²¹ Ld. Mát 20:28 és Márk 10:45.

²² Vulgata Clementina, Ps 50:9.

²³ FODOR, *Psalmi...*, 5.

²⁴ Vulgata Clementina, Ps 50:5.

²⁵ FODOR, *Psalmi...*, 4.

elé táruló látványt: „Nos ut abortivae miseri spectacula massae, / Coram teque sumus nil nisi massa rea.”²⁶ A látás origója is megváltozik: a megszólaló – aki itt jelöletlenül T/1. személyre vált, az egész emberi nem nevében szólalván meg – az isteni tekintet előtt mutatkozik radikálisan materiálisnak: bűnös teste olyan mértékben nélkülözi a szellemit, a felsőbbrendűt, hogy forma sem tulajdonítható neki. Ugyanezt a gondolatkört variálja a 6. sorpár humanista műveltséganyagot megmozgató Epikurosz-utalása is; a bűnös testiség élvezetének jogos következménye a *hazug Epikurosz* büntetése: „Vera profecto tuae est legis maledictio tuae / In poenis mendax sis, Epicure, furens.”²⁷ A 7. sorpár pedig, a Vulgata-zsoltár 7. szakaszának fordításakor,²⁸ a brutalitásig fokozza a bűnös fogantatás képét: az anya a szülés által egyszersmind gyilkossá is válik – „Semine me labis pleno genuere parentes, / Mater concepit me rea facta necis.”²⁹ Látványos, hogy Fodor fordítása az érzékszervek nagyobb arányú bevonásának igényével lép fel: a parafrázis nagy számú, főként a látásra, a látványra utaló képpel operál. A szöveg érzékletességét az intenzív szinonima- és jelzőhasználat is fokozza: *abortivus-miser; verus-sanctus; furens-mendax*.

Ezek a technikák egyértelműen megidéznek a protestáns humanista retorikaoktatás egyik legnagyobb hatású elméletét, Erasmus copia-tanát, amely a melanchthoni retorikatankönyvek számára is kiindulópontként szolgált. A reneszánsz humanista retorikaszerzők közül elsőként Erasmus szentelt, Agricola nyomdokait követve, egy teljes könyvet a copiának,³⁰ azaz a bőségesség módszerének. A copia, ahogyan Peter Mack fogalmaz, átalakította a század írásról és olvasásról való gondolkodásmódját: a nyelvi abundancia stíluseszménnyé és szövegprodukciós stratégiává válása elősegítette az irodalmi kísérletezést.³¹ Melanchthon retorikakönyveiben átveszi Erasmus copia-tanát, második retorikájában pedig, az alakzatok újrafelosztásakor, külön kategóriát alakít ki az amplificationnak.

A szavak és a dolgok bőségességére való törekvés mellett az erasmusi retorika kiemelt jelentőséget tulajdonít a szemléletessé tétel, a megjelenítés technikájának, az enargeiának: „Ea utemur quoties [...] rem non simpliciter exponemus, sed ceu coloribus expressam in tabula spectandam proponemus, ut nos depinxisse, non narrasse, lector spectasse, non legisse

²⁶ Uo.

²⁷ Uo., 5.

²⁸ „Ecce enim in iniquitatibus conceptus sum, / et in peccatis concepit me mater mea.” Vulgata Clementina, Ps 50:7.

²⁹ FODOR, *Psalmi...*, 5.

³⁰ Desiderius Erasmus ROTERODAMUS, *De duplici Copia rerum ac verborum commentarii duo* (Párizs: Jodocus Badius, 1512).

³¹ MACK, *A History of Renaissance Rhetoric...*, 87.

videatur.”³² Az enargeia tehát képes a befogadói aktivizálására, a szöveg hatásosságának fokozására. Fodor 50/51. zsoltárhoz készített parafrázisának bővítései, tehát – amellet, hogy a keresztény zsoltárhermeneutika és a humanista műveltség elemeit mozgósítják – illeszkednek a Wittenbergben oktatott retorikaelmélethez is: a szövegben hangsúlyos a copia rerum és copia verborum alkalmazása, illetve az érzékszervek fokozott bevonásának igénye is tudatos retorikai megalkotottságra utal.

Szegedi Lőrinc ugyanezen psalmust parafrazeáló, szintén disztichonos zsoltárfordításában a fő retorikai technikának ugyancsak a bővítés mutatkozik: az egyes fogalmak, képek részletgazdagabb magyarázata, pontosítása válik az amplificatio bázisává. A Vulgata-beli psalmus 3. szakaszának első tagmondata („Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam”)³³ négyszeres hosszúságúra bővül, amely jól láthatóan, Isten alakjának, attribútumainak részletezését szolgálja: „Summe Deus vasti iudex iustissime mundi, / Cuius in imperio machina tota iacet. // Respice me nimia peccati mole gravatum, / Suscipias famuli vota precesq[ue] tui.”³⁴ A copia-technika alkalmazásba vétele a 21. sorpárban is megfigyelhető: „Totius o mundi genitor Defensor et Autor / Iustificae qui tu iura salutis habes.”³⁵ A fordításban a copia verborum, a halmozás technikája (pl. *genitor-Defensor-Autor*) Isten végtelenségét és körülírhatatlanságát hivatott szemléltetni: Isten tulajdonságainak amplificatioja egyúttal az Istenre vonatkozó megnevezések, a részletezés elégtelenségére is rámutat. A versbeszélő saját alakját (és az elkövetett bűnöket), ismét a copia-technika által, állítja szembe, az ellentét alakzatát alkalmazva, a transzcendenciával: az amplificatio a megszólaló már-már kifejezhetetlen jelentéktelenségét és bűneinek súlyosságát teszi érzékletesebbé: „Cur ego criminibus coelestem offendere Regem / Sustinui foedis, *pulvis* et *umbra* soli?”³⁶ Szegedi parafrázisán emellet egy, a Vulgata-beli psalmusból hiányzó, allegóriává bővülő fogalmi metafora, a bűn és a méreg azonosítása is végigvonul.³⁷ Ennek alapját egyrésről a forrásszöveg izsóp-motívuma, másrésről pedig a Christus Medicus-toposz adhatja, amit a 4. sorpárban található explicit krisztianizálás is megerősít („Esse tuum munus misereri Christe rogantis, / Et dare quae querulo poscimus ore soles.”)³⁸

³² Idézi Terence CAVE, „Enargeia»: Erasmus and the Rhetoric of Presence in the Sixteenth Century”, *L'Esprit Créateur* 16, 4. sz. (1976): 5–19, 8.

³³ Vulgata Clementina, Ps 50:3.

³⁴ SZEGEDI, *Psalmi...*, 2.

³⁵ Uo., 4. Ennek a sorpárnak nincs párhuzamos szöveghelye a Vulgátában.

³⁶ Uo., 3.

³⁷ Ld. pl. „Tu medicam pavidis quam potes affer opem. // Hoc mihi tum primum peccati virus adhaesit [...]” (Uo.) és „Lethiferas spurci pestes a corde repelle” (Uo.).

³⁸ Uo., 2.

Fodor Bálint 41/42. zsoltárhoz írt parafrázisában az *amplificatio* már a psalmus 1. sorának lefordításában megmutatkozik: a forráshoz kívánczó szarvas képe, ismételten az *enargeia* jegyében, jelenetté bővül:

Sicut aquas mitis fontanas cervus adire,
Membra gravisque cupit fessa levare siti.
Ut celsos peragrat montes sylvasque profundas,
Dum miser optatam prosequitur requiem.³⁹

A parafrázis a jelzős és határozós szerkezetek halmozása révén válik hatásosabbá, ami a szarvas alakjának megelevenedésében is érzékelhető: Fodor szövegének 2. és 4. sora a szarvas célját teszi specifikussá, a térbeli ellentétet tartalmazó, a mozgalmasság érzetét keltő 3. sor pedig a szarvasnak a vers jelen idejéhez kapcsolódó állapotát jelöli ki – így, az eredeti zsoltártextusban is megtalálható metaforizáció révén, a *vándorlás* a versbeszélő alakjára is ráíródik. A forrásszöveg 7. és 8. szakaszait⁴⁰ szintén jelentős bővítéssel, jelzős és határozós szerkezetek halmozásával ülteti át Fodor, amelynek a célja itt is a szemléletesség, illetve az esztétikai élmény fokozása lehetett:

Iordanis rapitur variis qua flexibus amnis,
Hermon ubi montes eminent ante alios,
Vortice ceu gurgis rapido ruit altus in undis,
Cum strepitus fluvii personare tui.
Sic nostrum tanquam fluviorum turbine pressum,
Ulterius poterit vix superesse caput.⁴¹

Fodor zsoltárátirata nem a hegy és a folyó térbeli ellentétére, hanem a Jordán folyó örvénylésére koncentrált; amit az idézett részben a víz mozgására utaló, szinonim jellegű kifejezések halmozása is jelez. A látványra irányuló *copia verborum* – ismét mint *enargeia* – fokozza a kép mozgalmasságát, hatásosságát. Emellett az örvénylő folyó, Fodor inventiójaként, a megszólaló (és közössége) bűneinek és szerencsétlenségének metaforájává, allegóriájává válik: a folyók forgása, örvénylése úgy nyomja le fuldoklókat, mint a bűnösöket vétküik. Ezt az olvasatot a 20. sorpár metaforája is megerősíti, a megszólalóra nehezülő bajok

³⁹ FODOR, *Psalmi...*, 2.

⁴⁰ „[...] Ad me ipsum anima mea conturbata est: / propterea memor ero tui de terra Jordanis et Hermoniim a monte modico. // Abyssus abyssum invocat, in voce cataractarum tuarum; / omnia excelsa tua, et fluctus tui super me transierunt.” Vulgata Clementina, Ps 41:7–8.

⁴¹ FODOR, *Psalmi...*, 3.

párhuzamosak a ránehezülő víztömeggel: „Totus sum magna constrictus mole malorum, / Ex unoque fero tristia multa malo.”⁴² A külső (természeti) látvány és a belső (lelki) tartalmak explicit összekapcsolása a szemléletesség mellett tehát a szövegkohéziót is erősíti.

Szegedi Lőrinc kiadványának második szövegében, a 126/127. zsoltár⁴³ parafrázisában a bővítésnek nemcsak a copia verborum, hanem a copia rerum aspektusa is megfigyelhető. A szöveg jelentős mértékben bővül: a Vulgata-beli textus 5 szakaszát 9 disztichonos sorpár adja vissza. Feltűnőek a psalmusba beemelt újszövetségi és antik motívumok, amelyek, az ószövetségi zsoltár elemeihez kapcsolódva, a protestáns humanista diskurzusba ágyazzák be azt. A Vulgata-beli zsoltár virradásképet („Vanum est vobis ante lucem surgere”)⁴⁴ a Szegedi-psalmus a *ragyogó Phoebus megjelenéseként* parafrázeálja: „Nil iuvat ante ortum radiantis surgere Phoebi”.⁴⁵ Az ezt követő szakasz pedig, Szegedi inventiójaként, a Krisztus által többször felidézett Mammon-motívum segítségével mutatja fel a földi élet túlzottan anyagi mivoltát: „Sollicitus vitae cumulas tibi Mammona iniquum, / Qui solet ad Stygios ducere saepe lacus.”⁴⁶

A 7. sorpárban a Vulgata-beli szövegben szereplő *nyilak*, a már idézett nap helyében megjelenő *Phoebushoz* hasonlóan, *Marssal* asszociálódnak: „Strenuus ut miles ardens iam Marte sagittas, / Non intermissas cum volet ipse iacit.”⁴⁷ A nyíl-hasonlat kibővítése átszervezi a szöveg zárlatát: Krisztus úgy irányítja az emberek útjait, ahogy a katona (akit Mars tüze éget) kilövi nyilait („Et cursus hominum simili ratione feruntur / Quos regit arbitrio Christus ubique suo.”).⁴⁸ Illetve a boldogság és Isten követésének a forrásszövegben is megtalálható összekapcsolódása szintén a nyíl-motívumon keresztül konstruálódik meg a parafrázisban: „Talibus exundat domini quicunque sagittis, / Perpetuo cunctis iure beatus eris.”⁴⁹

Jól látható, hogy a Szegedi-zsoltár bővítései alapvetően asszociatív jellegűek, s az értelmezés mellett a variabilitáson alapuló elocutio szolgálatában állnak, a psalmust a protestáns humanista műveltség keretébe illesztik. Az antik mitologikus motívumok azonban kizárólag metaforaként-hasonlatként, azaz a decorum elemeiként (vagy akár humanista intellektuális játékként) jelennek meg, a zsoltárjelentést nem módosítják.

⁴² Uo.

⁴³ A kiadvány paratextuálisan a 128. zsoltárt jelöli meg (ld. SZEGEDI, *Psalmi...*, 4.), valószínűsíthetően tévesen, hiszen az incipit („Nisi Dominus aedificaverit”) már a 126. Vulgata-psalmus kezdősorára utal. Vö. Vulgata Clementina, Ps 126:1.

⁴⁴ Vulgata Clementina, Ps 126:2.

⁴⁵ SZEGEDI, *Psalmi...*, 5.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

Az idézett zsoltárparafrázisok szövegprodukciónak eljárásai alapján egy olyan alkotási gyakorlat rajzolódik ki, amely a szövegszervező elvvé a copia-technikát teszi meg. Az átiratokban az alkalmazásba vett retorikai technikák megkönnyítik a befogadást, illetve a szövegek esztétikai karakterét erősítik. A bővítések, Erasmus copia-elméletével összhangban, nem betoldásként tűnnek fel, hanem a világosság (claritas) és az elocutio jut érvényre általuk.

Kitekintés: a magyar nyelvű zsoltárfordítási gyakorlat

Fodor Bálint és Szegedi Lőrinc munkái egy a humanista műveltséghez szorosan kapcsolódó praxist képviselnek – ez a parafrázisok disztichonos versformájában és motivikusan is megnyilvánul – illetve funkciójában is ehhez a szűk közösséghez kötődik: a latinul jól tudó humanista értelmiség számára szolgált egyszerre intellektuális élvezetként és kegyes olvasmányként.

Ezzel szemben a magyar nyelvű zsoltárparafrázisok nagy része a gyülekezeti éneklés gyakorlatába illeszkedett, s ennek megfelelően befogadása is prototipikusan kollektív keretek között zajlott.⁵⁰ Ezeknek a szövegeknek a szerzői azonban jellemzően ugyanabban a wittenbergi képzésben vettek részt, mint a már idézett latin nyelvű zsoltárátiratok alkotói. Ezáltal, hipotézisem szerint, a copia elmélete és gyakorlata a magyar nyelven (is) alkotó, ám Wittenberget járt, vagy a wittenbergi szellemi közeggel valamiképpen kapcsolatban álló szerzők szövegeit sem hagyta érintetlenül. Ennek bizonyítására Szegedi Gergely Szegedi Lőrincnek dedikált 7. psalmusát⁵¹ elemzem a latin nyelvű parafrázisok amplificációs technikáinak a tükrében. Szegedi Gergely még Melanchthon életében, 1556-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, és vált a Coetus Ungaricus tagjává.⁵²

Szegedi zsoltára nagyon jelentősen bővít a forrástextuson: a Vulgata 7. psalmusának 18 szakaszát 21 négysoros strófa adja vissza. A parafrázisban a Vulgata-beli zsoltár 2. szakaszának első része („Domine Deus meus, in te speravi”)⁵³ egy Istenre vonatkozó hasonlattal bővül: „Én Istenem mindenkor benned bízom, / mint erős kőfalhoz úgy támaszkodtam”.⁵⁴ Ezáltal Szegedi szövege kapcsolatot teremt a következő versszak ellenség-

⁵⁰ Vö. H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2004), 9.

⁵¹ RPHA 1298. Első kiadása a Szegedi Gergely által szerkesztett, de csak halála után, 1569-ben megjelent énekeskönyv. Az énekeskönyv a szöveget Szegedi Gergelynek tulajdonítja, és 1564-et jelöli meg a szerkesztés idejének. Az akrosztichonban „SzEGEDI LERINC” olvasható, azaz a zsoltárt Szegedi Gergely Szegedi Lőrincnek ajánlhatta. SZEGEDI Gergely, „Psalmus VII”, in *XVI. századbeli magyar költők művei*, 5, szerk. SZILÁDY Áron, RMKT VI, 371–474 (Budapest: MTA, 1896); vö. MOLNÁR, „Szegedi Lőrinc latin zsoltároskönyve”, 331, 10. l.

⁵² SZILÁDY, szerk., RMKT, VI, 367.

⁵³ Vulgata Clementina, Ps 7:2.

⁵⁴ SZEGEDI, „Psalmus VII”, 372.

oroszlán hasonlatával („Dúl-fúl ellenségem nagy irégységében, / *mint éh oroszlán kegyetlenségében*”),⁵⁵ amely a Vulgata-beli psalmusban is fellelhető („ne quando rapiat ut leo animam meam”).⁵⁶ A szövegben tehát a metafora mellé kerül a metafora feloldása, magyarázata is, ami a szöveg didaktikus célzatának érvényesítése szempontjából esszenciális; valamint a metafora egyúttal szövegkohéziós eszközzé is válik. Szegedi fordítása a további versszakokban is erőteljesen amplifikálja a forrásszöveget. A 15. strófa például az isteni büntetéseket részletezi, amelyek az ellenségre várnak *ha meg nem térend nagy hamarsággal*: „Istennek fenyegető ostorával, / Bizon meglő az ő mérges nyílával, / Fegyverrel, éhséggel és döghalállal.”⁵⁷ A 19. versszakban pedig a didaktikus szándék erősödik fel a bővítések révén: a Szegedi-zsoltár levonja a tanulságot; a másnak vermet ásó, majd ebbe beleeső ellenségek Vulgata-beli képe („Lacum aperuit, et effodit eum; / et incidit in foveam quam fecit.”)⁵⁸ példázatosává válik: „Az mely vermet ti énnekem ástatok, / Az árokban ti magatok béestek, / Mert a ki más embernek ásand árkot, / Önnen maga esik bele tudjátok.”⁵⁹

Nyilvánvaló, hogy ez a rövid példa nem elégséges annak a tézisnek az igazolására, hogy Magyarországon a népnyelvű zsoltárparafrázisok poétikája wittenbergi mintát követett volna. Azonban reményeim szerint sikerült rámutatnom, hogy a Szegedi-féle magyar zsoltárátirat poétikai megformáltsága sem nélkülözi a retorikai tudatosságot, és ennek nyomán joggal merülhetnek fel a kérdés, hogy milyen összefüggés mutatható ki az általa alkalmazott népnyelvi retorikai stratégiák, valamint a neolatin humanista copia-elv között, és ennek nyomán feltételezhetjük-e, hogy a latin zsoltárparafrázisok poétikai elvei legalább részben visszatükröződnek a magyar nyelvű átiratokban.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Vulgata Clementina, Ps 7:3.

⁵⁷ SZEGEDI, „Psalmus VII”, 373. „Nisi conversi fueritis, gladium suum vibrabit; / arcum suum tetendit, et paravit illum.” Vulgata Clementina, Ps 7:13.

⁵⁸ Vulgata Clementina, Ps 7:16.

⁵⁹ SZEGEDI, „Psalmus VII”, 373.